

Актуальні проблеми мовознавства

УДК 81.161.2'366.5

DOI: 10.31471/2304-7402-2025-21(77)-9-19

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Володимир Барчук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
e-mail: volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua*

Мета. Сучасна лінгвістика опрацьовує нові напрямки та аспекти досліджень, зокрема такі, що враховують здобутки різних наукових парадигм. Когнітивна лінгвістика, що активно розвивається останнім часом, оперта перш за все на вивчення лексико-семантичної структури когнітивних одиниць як пізнавальних понять. Однак в основі базових когнітивних категорій лежать категорії граматичні, які формують і визначають ключові ідеї ментального відображення світу. У пропонованій статті маємо за мету представити зумовленість світоглядних пізнавальних категорій категоріями граматики, зокрема дієслова, яке визначає в мовній картині такі поняття, як час, зумовленість (причинність), результативність (здійсненість).

Дослідницька методика. Основним методом дослідження є описовий. У праці також використано методику порівняльно-типологічного аналізу мовних категорій різних мов. Під час характеристики тезаурусного значення лексем використано методику структурно-семантичного аналізу. Опрацювання категорійної системи дієслова та різновидів темпоральної семантики здійснено із використанням методики типологічного аналізу.

Результати. Встановлено, що граматична категорія темпоральності на рівні складників (інтервалу, часу, таксису) нерівномірно представлена сферою когнітивних категорій. Визначено, що у світоглядній картині світу домінує категорія морфологічного часу, яка загалом покриває уявлення про час незважаючи на те, що морфологічний час генетично не визначає значення дієвості (тривання), яке оперте на первин-

ну ідею тривання як зміни, виражену інтервалом. Це зумовлено тим, що із формування сучасної цивілізації сформувалась трикомпонентна структура сприйняття часу (минуле, теперішнє, майбутнє) із домінуванням майбутнього, в тканині якого є категорія причинової залежності подій (зумовленості) дійсності у межах послідовних часових проміжків. Уявлення про світ і час оперте на необхідності діяльності заради ірреального майбутнього.

Практичне значення. Результати дослідження дають матеріал для уточнення чи формування когнітивних категорій як похідних від найбільш загальних та первинних граматичних категорій. Аспект розгляду та інтерпретації категорій, що зумовлюють мовну картину світу, забезпечує комплексний підхід до розв'язання лінгвокогнітивної проблеми, формування цілісної інтерпарадигмальної теорії мовних категорій.

Ключові слова: граматична категорія, когнітивна категорія, ідея, темпоральність, час.

Сучасна лінгвістика накопичила значну кількість емпіричного матеріалу, який уможливорює формування теоретико-аналітичних знань про структуру і систему мови. Водночас інтерпарадигмальні дослідження відкривають нові аспекти вивчення мови, зокрема етнолінгвістика, психолінгвістика, когнітивна лінгвістика. Мова як підложжя і джерело універсальних знань та власне процесу пізнання, зокрема й самої мови, перебуває у центрі когнітивних лінгвістичних студій (див.: [13]). У таких дослідженнях здебільшого фокусують увагу на базових пізнавальних одиницях, які є інструментом і продуктом пізнання, – концептах. Концепти визначають поняттєву структуру мови, яка лежить в основі мовної моделі світу. Природно, що концепти розглядають як лексико-семантичні одиниці, у яких відображено основні знання про фрагмент світу, представлений як окремий текст чи як форма мовної свідомості. Водночас іншим аспектом інтерпретації матриці мовного пізнання є власне мовні категорії, зокрема й граматичні. Теорія мовної відносності, названа за іменами американських дослідників Е. Сепіра й Б. Уорфа, сформована у межах одного із напрямів структуралізму – американського дескриптивізму, задовго до появи когнітивної лінгвістики обґрунтувала, що картина світу носія мови визначена її граматичною структурою, зокрема поняттями, що відображені у граматичній системі мови (див.: [16; 17]). Такого висновку вчені дійшли в ході дослідження мов індіанців (наприклад, хопі), що не належать до середньоевропейського стандарту (наприклад, германських, романських).

З огляду на це можемо констатувати, що дослідження ролі категорій, зокрема й граматичних, у процесі пізнання та сформованої цим пізнанням мовної картини світу є актуальним завданням сучасної лінгвіс-

тики. Особливо такі студії на часі у зв'язку із формуванням і розвитком категоріології – царини лінгвістичних досліджень, що покликана систематизувати знання про мову на основі визначальних системотворчих структурних одиниць мови – категорій. З погляду категоріології загалом звичні лінгвістичні знання постають часто у новому світлі, а традиційні граматичні проблеми отримують нове розв'язання чи інтерпретацію. Варто також зауважити, що вивчення ролі категорій у когнітивній лінгвістиці здебільшого було принагідним, оскільки індоєвропейські мови назагал мають зіставну категорійну структуру, що зумовлює схожість категорійних систем як когнітивної основи формування картини світу представників європейської та американської лінгвістичної науки, які домінують у сучасному науковому дискурсі та визначають його. Далася взнаки й мовна глобалізація, тобто домінування англійської: що не було відображено у поняттєвій системі тих чи тих мов, те було зіставляно із граматичною системою германських мов. Це призвело до ототожнення принагідно узятих категорій: наприклад, категорії виду дієслова слов'янських мов із категорією аспекту дієслова германських мов.

У статті маємо намір актуалізувати когнітивний аспект граматичних категорій (і морфології, і синтаксису як взаємовизначальних частин граматики), указати на їхню роль у формуванні ключових ідей, що є операторами пізнання мовцем як носієм української мови світу, себе і самої мови. Встановлюючи зв'язок між граматичною категорією та когнітивним поняттям, що виникає на первинному рівні осмислення цих взаємовизначених ментальних сутностей, уживатимемо термін *ідея* (див.: «Ідея. 1. Поняття, уявлення, що відбивають дійсність у свідомості людини та виражають ставлення її до навколишнього світу» [14, т. 4, с. 11]), що позначає первинне базове уявлення про онтологічні сутності.

Особливу роль у відображенні і концептуалізації світу відіграють дієслівні категорії, оскільки сфері дієслова належить функція побудови ключових мовних знаків – речень – та відображення онтології світу – об'єктивного і мислимого мовцем. Мова зародилась із мовних знаків, які були протопредикатами (за О. Потебнею, спочатку в мові існували тільки присудки: „для первісної людини вся мова складалася із речень з вираженням у слові лише одним присудком” [10, с. 102]). Згодом у процесі спеціалізації синтаксичної функції компонентів початкових речень виокремився клас морфологічних слів-імен у ролі суб'єкта і об'єкта дії. Ознакові імена (прикметники) з'явилися на основі власне іменників та займенникових слів, що, додаючись до іменника, сформували прикметникові закінчення членних прикметників (див.: [7, с. 165-171]). Імена на означення дії (прислівники) з'явилися переважно на основі уже сформованих інших іменних класів (див.: [9, с. 343-348]).

Така еволюційна модель виникнення та граматикалізації мовних знаків передбачала, що первинний мовний знак для того, щоб відобрази-

ти світ, має включати як граматичне значення і відповідно граматично, а, отже, ментально категоризувати онтологічний компонент відображеного світу. Цим компонентом онтологічного світу, що отримав широкий формальний і семантичний спектр граматичної інтерпретації, є час. Однак який це час? Що вкладаємо у це значення? СУМ подає 7 значень лексеми час [14, т. 11, с. 274]. 1 і 7 значення наукові: «1. Одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття; 7. Граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення». Загальне розуміння часу відображають 2 і 3 значення: «2. Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.; 3. Проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснюється, здійснюється чи здійснюватиметься» [там само].

Очевидно, що наукове значення лексеми *час* з'явилося пізніше та не могло бути основою відображення первинного сприйняття людиною часу, тобто власне ідеї часу. За Д. Г'юмом, ідея часу виникла у свідомості людини як відчуття зміни («ідея тривалості завжди походить із послідовності об'єктів, які змінюються, і ніколи не може бути отримана нашим розумом від чого-небудь постійного і незмінного» [8, с. 67]). Це відчуття зафіксоване у первинному мовному знакові як те, що відбувається, як дієвість, тобто тривання. Отож фундаментальним граматичним значенням, що відображає час, є дієвість. Як представлено це значення у граматиці, яка категорія його визначає?

Щоб дати відповідь на це запитання, маємо відійти від традиційної інтерпретації часу в українській лінгвістиці. Звично, що поняття граматичного часу майже повністю покриває категорія т. зв. морфологічного часу, визначеного через відношення дії до моменту мовлення як минулий, теперішній, майбутній час. В українській мові є ще одне часове значення – давноминулий час. Цей час не згаданий в одному ряду з іншими тому, що граматична традиція інтерпретує його як значення дії, що відбулася перед іншою дією в минулому: «значення давноминулого (вірніше передминулого) виникає при часовому перебігу двох дій в минулому» [11, с. 377]. Це некоректна інтерпретація, оскільки виводить граматичне слово за межі морфології, а відповідно і за межі часового значення, тобто значення дієслівного грамемного рівня, та вказує на необхідність іншої грамеми, яка б позначала ще одну дію у минулому, пізнішу за давноминулу. У дієсловах *ходив (-ла,-ло) був (-ла,-ло), робив (-ла, -ло) був (-ла,-ло)* немає вказівки на іншу дію (див.: [4]). Отож в українській мові є чотири значення морфологічного часу. Чи ці часові значення відображають тривання і зміну? З першого ж погляду є очевидним, що відповідь негативна. Постає запитання: які інші значення часу (значення, що відображають онтологічний час; назвемо їх для уникнення двозначності темпоральними) відображає українська граматика? На це

запитання можемо не отримати відповіді від пересічного носія мови, бо такої відповіді не дає традиційна граматики, яка є основою загальноосвітніх і навіть фахових філологічних знань.

З іншого боку, уже загальновідомо, що морфологічна категорія часу властива тільки одній із чотирьох форм дієслова – особовій (Vf), натомість ні дієприслівник, ні дієприкметник, ні інфінітив (відповідно (Vadv, Part, Inf) часового значення не виражають. Якщо дієслову як морфологічному класу властиве частиномовне значення «носія динамічної ознаки» [15, с. 144], то які категорії та відповідні у їхніх межах значення виражають цю динамічність? Маємо зауважити, що морфологічний час не виражає власне динаміки (дієвості), а опертий на це значення, що дає можливість віднести уже виражену дію (*робити*) до певного місця на уявній темпоральній осі як таку, що мислима з погляду здійснення як до, у момент та після моменту мовлення (*робив був, робив, роблю, робитиму*). Водночас варто зауважити, що момент мовлення є абстракцією, він не розташований на темпоральній осі та є цілком умоглядним, визначеним уявою мовця. Морфологічний час як граматичне значення і категорія у сучасній інтерпретації гіпертрофованій, його роль у системі дієслова не є визначальною, а дієслово може функціонувати, не виражаючи значення морфологічного часу.

Тож на якій підставі ми зараховуємо неособові форми дієслова до власне дієслівних? Відповідь полягає на тому, що ядерною граматичною категорією та визначальним граматичним значенням дієслівної грами є інтервал (інша назва – рід дієслівної дії), який виражає час (темпоральність) за фундаментальною ідеєю – зміни як тривання – та указує на розгортання дії (дієвість) у проміжку її тривання. Це значення властиве усім дієслівним формам. Однак про нього навіть не згадують у шкільних та більшості підручників для вищої школи. Чому так, можемо припустити на підставі недостатньої опрацьованості категорії (правда, категорія темпоральності теоретично та аналітично уже опрацьована [1]), обґрунтувати консерватизмом та інерцією у підготовці освітніх програм (правда, це не аргумент для програм вищої школи), домінуванням в українській лінгвістиці аспектуальної концепції дієслівного виду, що була калькована із вкрай суперечливої концепції т. зв. русистів. Наприклад, у монографії з історії української мови серед категорій дієслова рід дієслівної дії визначений як вторинний стосовно категорії виду навіть у назві параграфу: «Роди дії як лексико-граматична категорія, що супроводжує розвиток категорії виду» [12, с. 280]. Однак головною причиною, на нашу думку, є те, що категорія морфологічного часу стала у сучасному світі домінантною когнітивною категорією в картині світу, яка постає в темпоральному вимірі як поділена на минуле, теперішнє та майбутнє. Як бачимо, з погляду вживання периферійним став давноминулий час – прикметна риса українського дієслова, яку визначають як раритетну, ві-

джилу, вкрай рідкісну у побутуванні. Низька частотність вживання давноминулого часу, звичайно, спричинена зниженим рівнем мовної компетентності, що зумовлено відходом у набутті мовних знань від традицій народної мови, проте основна причина в тому, що він не вкладається у трикомпонентну часову структуру світу, яка є основою сучасної когнітивної діяльності. Трикомпонентний час є світоглядним маркером т. зв. цивілізації та заслоняє в узусі сприйняття усього спектру темпоральних граматичних значень (див.: [3]; наведено 31 темпоральне значення). Світ різноманітніший і багатший, ніж його малює прокрустове ложе морфологічного часу.

Невипадково давні мови не мали граматичної категорії часу взагалі. З іншого боку, система морфологічних часових значень була іншою й у сучасних мовах. Історія української мови засвідчує, що раніше існувало чотири форми минулого часу (після спільнослов'янської доби: аорист, імперфект, перфект та плюсквамперфект) та одна форма теперішнього часу [12, с. 287-291]. Натомість майбутній час не мав питомих синтетичних форм, а сформувався пізніше із існуючих аналітичних форм, зокрема й через переосмислення: *буду робити, робитиму* (повиннісний спосіб: *маю (мушу) робити*), *зроблю* (теперішній час док. виду). За своєю граматичною природою майбутній час є ірреальним (див.: [2]). Він мислимий сучасником як такий, що попереду. Однак це хибна візія: усе, що попереду, уже було: було спочатку, перед, передня частина – здійснене буття. Теперішнє – здійснюване буття, на ньому закінчується уявна часова вісь, тут і зараз. Майбутнє ірреальне, тільки має бути (прийшло у польській мові), воно поза буттям, на якійсь (невизначеній) відстані від дійсного буття.

Цивілізаційний культ майбутнього, праця заради нього, страх перед ним визначені ірреальним; це ментальна прірва, у яку зривається попереднє і теперішнє буття, що проживається не як самодостатня чинність, а як преамбула уявного (бажаного: має бути) ірреального.

Інтервал є абсолютним темпоральним значенням, він не залежить від позиції відліку як час (абстрактної) та таксис (реальної – інша дія). Його система значень розгалужена та відбиває глибоке осмислення онтологічного часу, що відбувається, триває як розгортання дії (дієвість). Фазовість тривання виражена як починальна (інхоативна), тривала (дуративна), обмежена (лімітна), чи завершувана (фінітивна, зокрема й цесативна) дія: *запрацювати, попрацювати* (якийсь час), *пропрацювати* (годину), *відпрацювати*. Тривання як кратність виражене ітеративом (*стукати*), мультиплікативом (*постукувати*), семельфактивом (разовою дією) (*стукнути*), дистрибутивом (розподіленою дією) (*перестукати*). Інтенсивність тривання представляють грамеми помірної дії (*посолюти*), недостатньої дії (*недосолити*), достатньої дії (*насолити*) та надмірної дії (*пересолити*). Як видно із прикладів, значення інтервалу виражене у діє-

слівній граемі комплексно та може накладатися як семантика кількох різновидів тривання.

Звертаємо увагу на те, що багате та різноманітне за структурою значення дієвості не постає у сучасних носіїв мови як когнітивна темпоральна категорія; губиться й те, що інваріантне частиномовне значення дієвості (тривання) об'єднує морфологічний клас дієслів. Темпоральне когнітивне сприйняття інтервалу полягає у глибокому відчутті того, що відбувається, триває, визначене ментально-чуттєвою концентрацією на бутті як здійсненні, повноті пробування. Однак більшість носіїв мови позбавлена такого сприйняття, для більшості складно чи неможливо пояснити значення інтервальних дієслів, різницю між ними. Ми наче перебуваємо у лісі, проте не бачимо дерев, кущів, трав, поготів листочків і квітів. Це виявлено й у текстах сучасної художньої літератури. Не називатиму письменників, у яких навіть на десяти сторінках тексту важко знайти кілька різновидів інтервальних значень, однак констатую, що найбагатшим, найрізноманітнішим, найбільш вишуканим є дієслово у Василя Стуса.

Щоб представити цілісну картину темпоральних граматичних категорій та когнітивних категорій часу, звернімося ще до таксису. Якщо інтервал представляє морфемно-грамемний рівень, час – грамемний, то таксис грамемно-синтаксичний. Категорія таксису за природою синтаксична, оскільки для вираження таксисного значення необхідна взаємодія мінімум двох дієслівних таксисних предикатів. Однак таксис представлений у морфології особливою спеціалізованою формою дієслова – дієприслівником. Через те, що дієприслівник не виражає значення морфологічного часу, І. Вихованець зарахував його до прислівника як форму, що цілком адвербіалізувалась [5, с. 320-325]. Проте через відсутність на певному етапі граматичних досліджень та належного теоретичного опрацювання інших темпоральних категорій, зокрема інтервалу і таксису, розв'язати проблему статусу дієприслівника було важко. Насправді дієприслівникові властиві ключові темпоральні значення: інтервал як загальнодієслівна семантика дієвості і таксис як спеціалізована семантика дієприслівникової граеми. Дієприслівники власне зорієнтовані на те, щоб виражати темпоральне значення порядку дій: граеми на *-чи* – синхронність дій (сутаксис, інтаксис), граеми на *-ши* – послідовність дій (передування / наступність).

Варто зазначити, що в давніх мовах так чи так представлене значення інтервалу і майже послідовно значення таксису, натомість значення безпосередньо зіставне із морфологічним часом переважно відсутнє. Пересічний українець сьогодні не визначить темпорального значення таксису ні у власній мові, ні у запропонованому тексті; про таксис зазвичай нічого не написано у підручниках, хоч це загальноосвітні знання, а за поширеністю й актуальністю у мовленні значення таксису належить до ключових. Попри це таксис лежить в основі формування таких когні-

тивних категорій як порядок (послідовність) дій (подій) і їхня зумовленість, інакше кажучи категорій часового простору (континууму) подій та взаємозв'язку подій (причини, каузальності світу, яка об'єднує власне причину, умову, мету, наслідок і допуст).

Сучасна картина світу побудована у свідомості мовців як співвідношення подій, яке здебільшого визначене як одночасність чи різночасність, та як причиново-наслідковий зв'язок між подіями. Терміни одночасність / різночасність знову хибно пов'язують із часом, який переважно у свідомості не диференціюють, але у цьому випадку розуміємо не морфологічний час, а якийсь абстрактний час як ментально-когнітивний феномен. Подібне аморфне поняття використовують у випадку, коли складні речення певного типу називають реченнями часу, однак ці конструкції не позначають ні минулого, ні теперішнього, ні майбутнього, ні будь-яке інше значення уявного часу, а вказують на порядок дій, тобто таксис. Осмислення ідеї часу як зміни, здійснення, граматично інтерпретоване як дієвість, за взаємодії подієвих ситуацій формує темпоральну єдність, що визначена для них як темпоральний період (Т-період), який формує мікропростір. Нагромадження таксисно співвідносних ситуацій формує темпоральний (часовий) континуум відображеного світу. На основі темпоральної (таксисної) взаємодії подій у межах Т-періоду з'являється ідея зв'язку між ними, який мислимий як зумовлений. Ідея причини, яка сьогодні тотально домінує у мовній картині світу та творить у свідомості носіїв єдиний зумовлений континуум, який покладено в основу мислення і діяльності, виникла як інтерпретація таксису – темпорального порядку дій в межах цілісного Т-періоду (континууму). Наприклад: *Зійшло сонце, прокинулося усе живе* – складносурядне речення, що виражає рівнорядний таксис послідовності подій; переосмислення послідовності і статусу подій веде до появи семантики, що виходить за межі темпорального порядку: *Зійшло сонце, тож прокинулося усе живе*; і далі: *Зійшло сонце, щоб прокинулося усе живе*; *Якби зійшло сонце, прокинулося б усе живе*; *Прокинулося усе живе, бо зійшло сонце*; *Хоч зійшло сонце, усе живе не прокинулося* – складнодворядні каузальні речення наслідку, мети, умови, причини, допусту.

Когнітивна проекція з актуалізованого граматичного значення темпоральності постає як тримірний час з домінуванням ірреального майбутнього в континуумі зумовлених подій. У такому світі живе сучасник, таку візію світу нав'язує цивілізація. Натомість неактуальні темпоральні граматичні категорії, зокрема інтервал, не здатні за умови когнітивної рецесивності забезпечити сприйняття повноти та самодостатності буття. При цьому варто пам'ятати, що на основі логічного аналізу синтаксису Л. Вітгенштайн виснував, що причиновий зв'язок між подіями є всезагальним забобоном [6, с. 55].

Звернімося до ще однієї граматичної дієслівної категорії, яка виявляє своєрідність картини світу українця – категорії виду. Як було уже

зазначено, українська лінгвістика поділяла видоцентричну концепцію дієслова. Це призводило до того, що вид покладали в основу й інших дієслівних категорій, зокрема темпоральності. При цьому інваріантного значення виду встановлено не було, тобто не було визначено чітких критеріїв віднесення дієслівних одиниць до множини функційно-семантичного поля виду (чи аспектуальності?). Опозиція, на якій сформовано видові значення має такий вигляд: док. вид (+) / недок. вид (-). Це означає, що реальне граматичне значення має грамема док. виду, натомість грамема недок. виду тільки позначає, що не виражає доконаності, тобто недок. вид об'єднує усі інші дієслова. Це зумовлено елементарністю значення виду (інваріантне значення категорії – результативність) – вказівка на результат дії; це статичне значення, що накладене на дієвість дієслівної грамеми, воно не може бути основою комплексної семантики темпоральності. Поліфункціональність виду вбачали у складній структурі дієслівних морфем, значення яких накладається, доповнюється чи нейтралізується під час словотворення чи словозміни дієслів.

Було вказано, що в германських мовах, зокрема німецький, немає категорії виду. Це означає, що поняття результату не граматикалізоване. Вочевидь й тому, чинність дії завжди чи зазвичай у мовній картині світу є результативною, отож не є актуальною граматична категорія зі значенням результату, який можна при потребі виразити в межах аспектуальності. Натомість в українській мові це настільки наскрізне значення з погляду сучасної тенденції узусу, що підлягають видовій префіксації навіть запозичені двовидові дієслова, видове значення яких встановлює контекст, наприклад, *зреалізувати*, *скатегоризувати* і под. По-перше, це, на нашу думку, стилістично неідеально, по-друге, повністю реалізувати такий принцип неможливо (наприклад, *абсорбувати*?). З погляду когнітивної категорії результату для українця важливо виразити переконання, що дія буде здійсненою. Очевидно, в основі цього лежить буття у світі, де нереалізованість дії є типовим явищем. Граматична категорія виду трансформована в когнітивну категорію результату, який в картині світу є буттєво і комунікативно значущим; це спричинює тенденцію до перфективації усіх дієслів без винятку.

Ми розглянули граматичні категорії інтервалу, часу, таксису та виду. Встановлено, що попри чільне місце у граматичній системі категорія інтервалу не відображена як ключова у пізнанні та інтерпретації часу. Натомість категорія морфологічного часу асоційована зі сприйняттям, розумінням та інтерпретацією часу в процесі пізнання та формування світогляду. Це зумовлено і лінгвістичними, і соціальними чинниками. Формування у граматичній системі та трактування у світоглядній парадигмі майбутнього має глибоке історичне та суспільне підґрунтя.

Граматична темпоральна категорія таксису теж не представлена у когнітивній категорії часу, однак трансформована у поняття порядку

(послідовності) дій та поняття зумовленості (причини) дій; вона лежить в основі ціннісно-світоглядного аспекту картини світу. Дієслівна категорія виду оцінює ймовірну результативність дії та є всезагальною, що відображено у світоглядному понятті результату, який є наслідком здійснення актуальної для мовця дії.

Література

1. Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис. Івано-Франківськ: Сімик. 2011.
2. Барчук В. Формальна та функціонально-семантична співвіднесеність категорій часу та способу в українській мові. *Українська мова*. 2011. № 4. С. 77-84.
3. Барчук В. Український час: граматична інтерпретація. *Прикарпатський вісник НТШ «Слово»*. Івано-Франківськ, 2019. Вип. 3 (54). С. 34-43.
4. Барчук В. Давноминулий час: статус, значення, функціонування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць*. Вінниця: ТОВ фірма „Планер”. 2021. Вип. 32. С. 144-154.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – Київ: Пульсари, 2004.
6. Вітгенштайн Л. *Tractatuslogico-philosophicus*. Філософські дослідження. Київ: Основи. 1996.
7. Грищенко А. П. Прикметник. *Історія української мови. Морфологія*. Київ: Наукова думка. 1978. С. 163-215.
8. Г'юм Д. Трактат про людську природу. Київ: Всесвіт. 2003.
9. Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія*. Київ: Наукова думка. 1978. С. 342-412.
10. Потебня А.А. Мысль и язык. Киев: СИНТО. 1993.
11. Русанівський В. М. Дієслово. *Сучасна українська літературна мова/ за заг. ред. І. К. Білодіда*. Київ: Наукова думка. 1969. С. 296-429.
12. Русанівський В. М. Дієслово. *Історія української мови. Морфологія*. Київ: Наукова думка. 1978. С. 235-341.
13. Семегин Т.С. Когнітивна лінгвістика: історія становлення і сьогодення. *Наукові записки: зб. наук. праць. Серія «Філологічна»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2012. Вип. 23. С. 154-155.
14. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка. 1970–1980.
15. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія. 2000.
16. Sapir E. Culture, Language, and Personality. Selected essays. University of California Press Berkeley. Los Angeles – London. 1949.
17. Whorf B.L. Language, Thought, and Reality. Selected Writings. 1956.

**GRAMMATICAL CATEGORIES OF THE UKRAINIAN
LANGUAGE: COGNITIVE ASPECT****Volodymyr Barchuk**

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

76000, Ivano-Frankivsk, str. Shevchenko, 57;

e-mail: volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua

Aim. Modern linguistics is developing new directions and aspects of research, in particular those that take into account the achievements of various scientific paradigms. Cognitive linguistics, which has been actively developing recently, is based primarily on the study of the lexical-semantic structure of cognitive units as cognitive concepts. However, the basis of basic cognitive categories are grammatical categories, which form and determine the key ideas of the mental representation of the world. In the proposed article, we aim to present the conditioning of worldview cognitive categories by grammatical categories, in particular the verb, which defines such concepts in the language picture as time, causality, and completeness (realization).

Methods. The main research method is descriptive. The work also uses the method of comparative typological analysis of linguistic categories of different languages. The method of structural-semantic analysis is used when characterizing the thesaurus meaning of lexemes. The study of the categorical system of the verb and varieties of temporal semantics was carried out using the methodology of typological analysis.

Results. It has been established that the grammatical category of temporality at the level of components (interval, tense, taxis) is unevenly represented by the sphere of cognitive categories. It has been determined that the category of morphological time (tense) dominates in the worldview picture of the world, which generally covers the idea of time despite the fact that tense does not genetically determine the meaning of continuity, which is based on the primary idea of duration as a change expressed by an interval. This is due to the fact that with the formation of modern civilization, a three-component structure of time perception (past, present, future) was formed with the dominance of the future, in the fabric of which there is a category of causal dependence of events (conditionality) of reality within successive time intervals. The idea of the world and time is based on the need for activity for the sake of an unreal future.

Practical significance. The results of the study provide material for clarifying or forming cognitive categories as derivatives of the most general and primary grammatical categories. The aspect of considering and interpreting categories that determine the linguistic picture of the world provides a comprehensive approach to solving linguocognitive problems, forming a holistic interparadigmatic theory of linguistic categories.

Keywords: grammatical category, cognitive category, idea, temporality, time.